

sturen in het bijzonder. Liberalen daarentegen zullen nauwelijks verrast zijn. Van visie of daadwerkelijk het voortouw nemen kon ook in Rotterdam althans aan de kant van de bestuurders geen sprake zijn. Een groot deel van de besluiten van de gemeenteraad was onvoorzien, ongepland en in de regel onvermijdelijk, dat wil zeggen veel minder rationeel dan doorgaans graag wordt aangenomen. De raad werd in hoge mate beïnvloed door de snelheid van de ontwikkelingen en de invloed van autonome factoren zoals de bevolkingsgroei en het industrialisatieproces. Niet zelden speelden nota bene belangenverstrengeling en eigenbelang van de raadsleden een belangrijke rol en/of de macht der gewoonte. De gemeente breidde in dat geval gewoon haar activiteiten uit op terreinen waarop zij toch al bezig was, zoals de openbare verlichting en de havenoutillage.

Voorts kwam het vaak voor dat de bemoeienissen tot onvoorziene uitkomsten leidden en dat bijprodukten geleidelijk aan hoofdprodukten werden. Zo de verkoop van drinkwater door het waterleidingbedrijf dat als voornaamste taak had de riolen te spoelen. Bij de oprichting van de gemeentereiniging vormde niet de afvalverwijdering het hoofdmotief doch de winsten die men naar voorbeeld van Groningen dacht te kunnen binnenhalen. Dat viel de heren in de praktijk trouwens bitter tegen. Een veel betere, hoewel door puur opportunisme ingegeven zet vormde de oprichting van het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf. Kosten- of efficiency-overwegingen kwamen daar nauwelijks aan te pas. Wel het argument dat onder meer elektrische kranen dienden te kunnen worden geïnstalleerd. In de concurrentieslag met een dynamische havenstad als Hamburg kon Rotterdam zich domweg niet veroorloven achter te blijven.

Zo toont Van den Noort met tal van voorbeelden overtuigend aan dat de gemeente inderdaad slechts pion was, geen pionier. Slechts ten aanzien van de gemeentefinanciën ontloek er iets van inventiviteit bij de bestuurders. Veel mocht en geschiedde omdat het geld beloofde op te brengen en de stedelijke inkomsten kon vergroten. In de strijd tussen particuliere exploitanten om concessies en contracten zorgde het stadsbestuur er door handig spel telkens voor dat in ieder geval de gemeentekas er niet slechter van werd. Doch dat noemen we geen pionieren en is eigenlijk ook geen verrassing in dit goede land van 'pluk ze kaal', eerder een traditie.

Wat ik wel zeer vooruitstrevend acht is dat Van den Noort het aandurfde om met zijn eerste 'grote' boek duidelijk van de gebruikelijke normen af te wijken. Het is een compliment waard en spaart overigens de gewrichten dat men een wetenschappelijke studie met een zo rijke inhoud als een 1,3 cm dikke zakagenda van 11,5 bij 17,5 bij zich kan dragen. Het heldere taalgebruik van de auteur en de boeiende analyse, aangevuld door vele kaartjes en grafieken, doen het hunne en vond ik een verademing.

Over één aspect ben ik nog niet helemaal uitgedacht. De begrippen pion en pionier sluiten elkaar in het algemeen taalgebruik toch niet zonder meer uit? Dat doen ze in het model van Van den Noort wel hetgeen tot begripsverwarring aanleiding zou kunnen geven. Immers ook de pionnen als de in rang laagste stukken in het schaakspel kunnen wel degelijk pionierende taken uitoefenen en in voorkomende gevallen zelfs tot koninginnen promoveren.

J . F. E. Bläsing

H. den Hertog, *De militair-geneeskundige verzorging in Atjeh 1873-1904* (Dissertatie Nijmegen 1991 ; Amsterdam: Thesis Publishers, 1991, ix + 156 blz., f35,-, Bf700,-, ISBN 90 5170 046 6).

De militaire geschiedenis zit in de lift. Vooral de negentiende eeuw, lange tijd *terra incognita*, mag zich in de belangstelling van militair-historici verheugen. Kloeke proefschriften zagen het licht over onderwerpen als de geschiedenis van het militair onderwijs (J. A. M. M. Janssen), de

vorming van het kader-militieleger (H. Amersfoort) en de Nederlandse defensieplanning en oorlogsvoorbereiding (W. Klinken). Op een oor na gevild is een studie over het defensiebeleid in de jaren veertig en vijftig (W. Bevaart), terwijl ook een vergelijkend onderzoek naar de Britse en Nederlandse militaire inspanningen in de afrondingsfase verkeert (R. H. Gooren). Het militair koloniale erfgoed wordt daarbij niet vergeten. De prikkelend geschreven, inhoudsrijke dissertatie van M. P. Bossenbroek over de werving van Europese militairen voorde Nederlandse koloniale dienst 1814-1909 spant voor de Oost voorlopig de kroon.

Hoe verscheiden de invalshoeken ook mogen zijn, bovengeduide studies kennen een gemeenschappelijke noemer. Zij handelen over de krijgsmacht in vreedstijd, zijn gebaseerd op uitputtend archief- en literatuuronderzoek en verrijken op degelijke wijze onze kennis. De auteurs geven daarnaast blijk van groot inlevingsvermogen in de wereld van hun hoofdrolspelers. Toch blijft een vraag, een duidelijke behoefte knagen: wanneer verschijnt nu eens een kloeke monografie over de *hard-core* van het militaire apparaat, over het 'vrolijke vechtwerk'?

H. den Hertog heeft met zijn Nijmeegse proefschrift over de militair-geneeskundige verzorging in Atjeh die handschoen op genomen. Hij wil, zo blijkt uit zijn inleiding, niet alleen de organisatie van de militair-geneeskundige dienst (MGD) van het KNIL beschrijven, maar ook en vooral haar functioneren op het slagveld van Atjeh. Een belangwekkend onderwerp, zowel door aard, duur en intensiteit van de militaire krachtmeting als vanwege de rol van de MGD bij het op peil houden van de eigen gevechtskracht.

Vol verwachting nam ik dan ook het keurig verzorgde boekwerkje van 156 pagina's ter hand. De eerste indruk viel niet tegen. In een plezierige schrijfstijl geeft Den Hertog de lezer ter inleiding een beeld van de voorgeschiedenis en het verloop van de Atjeh-oorlog. Vervolgens behandelt hij summier de geschiedenis en taken van het koloniale leger. Op bladzijde 27 zijn we bij des poedels kern aanbeland: de MGD in Indië.

De officieren van gezondheid, de militaire artsen en apothekers, vormden de ruggegraat van de militair-geneeskundige organisatie. Ondanks verhoogde werfinspanningen kampte de MGD tijdens de Atjeh-oorlog bijna voortdurend met een tekort. Aan de hand van enkele artikelen in militaire (geneeskundige) vakbladen schetst Den Hertog de problemen bij werving, opleiding en plaatsing van deze personeelscategorie. Ruim aandacht schenkt hij aan het academiseringsproces dat zich tussen 1860 en 1880 bij de militair-geneeskundige opleiding in patria voltrok. Een maal te velde waren de mogelijkheden tot bijscholing of specialisatie gering. De officier van gezondheid moest, ook in tijd van relatieve rust, zijn functie onder weinig benijdenswaardige omstandigheden uitvoeren: een vermoeiend klimaat, het sociale isolement, het immer dreigende gevaar, de dagelijkse schare Simulanten die het ziekbed verkozen boven wachtlopen en, zeker niet in de laatste plaats, de ziekenoppassers en -verplegers die in meerderheid afdankertjes uit de onderofficiërsrijen waren. Hoewel de auteur een goed oog heeft voor pakkende citaten en aldus de leef- en werkwereeld weet te reanimeren, blijven tal van vragen over: Wie waren nu precies die officieren van gezondheid, hoe sterk waren hun onderlinge banden, hoe vond de aansturing vanuit de generale staf plaats? Op deze en tal van andere vragen zal men tevergeefs een antwoord zoeken.

Voor de behandeling van zieke en gewonde militairen stonden ziekeninrichtingen ter beschikking; in grootte uiteenlopend van kleine ziekenzalen in de garnizoenen tot een modern ziekenhuis met vele honderden bedden te Panteh Perak. Tot ver in het beschreven tijdvak waren de omstandigheden Spartaans; de gekwetste militair moest immers weer zo snel mogelijk in actieve dienst terugkeren. Kenmerkend voor de werkwijze van de auteur is dat hij een beschouwing over voeding en recreatie van zieken in het Atjehse baseert op twee artikelen. Een

magere basis, zoals hij ook zelf lijkt te beseffen: 'Het relaas van beide auteurs is wellicht niet representatief voor de situatie in de gehele archipel maar wel illustratief' (57).

De resterende honderd pagina's worden gedomineerd door deze 'illustratieve' werkwijze. Op basis van gemakkelijk toegankelijke artikelen stipt Den Hertog een groot aantal, op zich boeiende, facetten van de MGD aan. Zo passeren de problemen verbonden aan transport van zieken en gewonden de revue, waarbij innovaties bij raderbaren worden vermeld. Het werkaanbod was immens en divers: van problemen rond drinkwater- en voedselvoorziening tot drankmisbruik, van epidemische ziekten als beri-beri en cholera tot wijdverbreide venerische ziekten. Ten slotte komt de auteur — op basis van zeven bewaard gebleven verslagen van officieren van gezondheid — tot een evaluatie van het optreden van de MGD tijdens zeven Atjehse veldtochten. Zijn conclusie valt positief uit: werkend met een smal budget en onder verzwarende omstandigheden hebben de officieren van gezondheid en in veel gevallen ook het verzorgend personeel met grote inzet en moed hun taak verricht. Wel kapitelt de auteur op een aantal plaatsen de militaire artsen van wege het feit dat zij geen stelling hebben genomen tegen het excessieve geweld in de strijd tegen de trotse Atjehers. Dit beschouwt hij als een ernstige morele tekortkoming.

De waarde van dit vlot geschreven boekje is een signalerende. De lezer wordt duidelijk gemaakt welk een keur aan onderwerpen uit de geschiedenis van de MGD en/of de Atjeh-oorlog zich nog leent voor scriptie- of promotie-onderzoek. Inhoudelijk is er sprake van een gemiste kans. Drie fundamentele bezwaren kunnen tegen deze Nijmeegse dissertatie worden ingebracht. Ten eerste. De auteur verdedigt zijn 'impressionistische' werkwijze door te wijzen op een gebrek aan gegevens. Maar ook in de geschiedwetenschap geldt, wie niet zoekt, zal niet vinden. De onderzoeksbasis is beperkt tot gemakkelijk toegankelijke literatuur. Van serieus archiefonderzoek is geen sprake, terwijl de auteur een aantal schatkamers vol militair-historische documentatie (bibliotheek KMA, militair-historische secties) niet eens heeft aangedaan. Daarnaast ontbreekt iedere kritische vraagstelling ten aanzien van de geraadpleegde literatuur. Den Hertog geeft door wat hij aantreft, zonder zich te bekommeren om waarheidsgehalte of ook maar een poging tot analyse te wagen. Ten slotte, de enige kritische kanttekening waarop ik hem heb kunnen betrappen, betreft het 'morele tekortschieten' van de MGD-officieren. Deze stelling geeft aan hoe weinig hij begrepen heeft van de positie van de MGD binnen de militaire organisatie van toen. Dat dit boekje in de Nijmeegse medische faculteit voldoende is geacht voor een doctorsbul, stemt tot nadenken. De promotiecommissie mag zich gelukkig prijzen niet onder het militair straf- en tuchtrecht te vallen. Ik had haar anders graag voor plichtsverzuim enkele dagen 'achter de wacht' gezet.

P. H. Kamphuis

K. Hofmeester, *Van talmoed tot statuut. Joodse arbeiders en arbeidersbewegingen in Amsterdam, Londen en Parijs, 1880-1914* (IISG-studies + essays XV; Amsterdam: Stichting beheer IISG, 1990, 148 blz., f29,50, ISBN 90 6861 056 2).

Deze studie formuleert een antwoord op een nauw omschreven vraagstelling: hoe valt te verklaren dat joodse arbeiders zich in Londen en Parijs apart organiseerden, terwijl in Amsterdam joodse arbeiders te zamen met niet-joodse de eerste 'moderne' vakbond van Nederland zouden vormen, de ANDB. De schrijfster onderscheidt twee verschillende, elkaar versterkende, verklaringsfactoren. In de eerste plaats de mate van integratie van joodse arbeiders in de maatschappij, met aandacht voor cultureel-religieuze achtergronden, de mate van